

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 8

МОСКАЛЕНКО В.Г.
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ (X - XII СТ.)

У суспільно-політичному житті країн, що будують громадянське суспільство, важливу роль відіграє інститут виборів. Публічний і політичний характер інституту, виборів задається, насамперед, волевиявленням народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згруповані в систему.

Загальновідомо, що виборча система - це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення виборчої системи є наслідком історичного, суспільного, економічного розвитку, традицій політичної культури, розстановки соціальних груп та ін.

Звертання до історії розвитку інституту виборності вимагає досліджень вчених. До того ж різні покоління людей неоднозначно сприймають інститут виборності, одні ототожнюють його зі свободою, увагу інших привертає рівність між громадянами.

Якщо ж акцентувати увагу на соціально-політичних аспектах, то в цьому напрямку на перший план виступає питання влади та її виборності. З правової точки зору це означає приналежність усієї суспільної влади народові, вільне здійснення останнім своєї волі в інтересах як усього суспільства, так і кожної людини й громадянина.

Об'єктом дослідження даної роботи є спадщина інституту виборності за часів Київської Русі.

Предметом дослідження автор обрав проблему розвитку елементів виборності на теренах сучасної України в X - XII століттях.

На початку третього тисячоліття вийшло ряд публікацій з проблем розвитку інституту виборності на українських землях, які об'єктивно, з сучасних методологічних позицій висвітлюють пройдений українським народом історичний шлях. Незважаючи на значну роботу дослідників, питання розвитку виборності на

українських землях X - XII ст. викликає дискусії, інколи проти-лежні за своїм значенням думки, висновки.

Актуальність роботи забезпечується тим, що неупередже-ний аналіз, осмислення процесу становлення інституту виборів є запорукою не творення помилок минулого, становлення дійсно-го народовладдя, яке повинно реалізуватись в дійових і оптима-льних структурах представницьких органів влади.

Виборність на території сучасної України існувала ще до виникнення державності. Елементи виборності спостерігались у слов'янських племен. Провід у цих племенах належав "кращим людям", які обиралися. Це були, переважно, представники ви-знаних родів, що здобули пошану своєю діяльністю. Вони зби-ралися на "віче" - ради, де вирішували важливі питання життя, війни та миру.

Вічові зібрання завжди викликали зацікавленість у науко-вців. Одним з перших дослідників історії віча в Київській Русі професор права В. Сергєєвич ще у XIX ст. доводив, що віче і князь - два однакових суттєвих елементи давньоруського суспі-льного буття [1]. Відомий історик права М. Володимирський-Буданов, на відміну від В.Сергєєвича, виділяв три органи влади: князь, боярська думка і віче [2,с. 73-74]. Наступні дослідники поділяли точку зору як В. Сергєєвича, так і М. Володимирсько-го-Буданова [3], при чому М. Довнар-Запольський уважав, що, як носій верховної влади в державі, віче мало таке ж значення, як народні збори в стародавніх Афінах чи Римі [4, 27].

У подальшому, слідом за М. Костомаровим [5], історики українського права Р. Лащенко, С. Дністрянський, С. Чубатий, С.Федорів вирізняли давню державу Русь серед європейських саме за ознакою народоправства й визначили владу віча як вер-ховну [6]. Так, Р. Лащенко вважав, що "віче було зверхнім на-родним органом влади..., в ньому відбилася верховна воля наро-ду". С. Дністрянський писав: "Українська держава несе в собі довгу передісторію парламентаризму, що починається саме з існування віча княжої доби, коли функціонування останнього надавало правлінню київських князів демократичного характе-ру". М. Грушевський висловлював свою думку не так категори-чно: в моменти поважливі віче виступало як справжній суве-рен" [7,с. 111], Вчений уважав, що в умовах централізації Київ-

ської Русі віче залишалось у ролі надзвичайного органу і лише упадком централізації держави починає прокидатись політична самоуправа [8, с. 210].

Сучасні дослідники історії вітчизняного виборчого права розійшлися у висновках: частина вчених вважає віче й боярську думу органами народовладдя і представницької влади [9], інші - доводять, що такий інститут як віче не має системи представництва, компетенції, термінів скликання процедури, головними функціями якою були комплектування народних ополчень та обрання військових ватажків [10].

Останнім часом піддано перегляду погляди істориків на соціальну природу та роль віче: його екстраординарність і навпаки - демократизм. Застосувавши нові методи аналізу джерел, що описують суспільне життя у регіонах Київської Русі, дослідниця Т. Вілкул дійшла висновку, що віча як такі - не були подіями, котрі мали суто демократичний характер. Останні, згідно з літописною традицією того часу, використовувалися для оцінки певних політичних колізій, акцентували увагу на проявах нелояльності до князя тощо. Склад віча у більшості випадків був сталим, а судячи зі свідчень джерел про місткість площ, на яких вони відбувалися, навряд чи вони могли мати всенародний характер [11, с.99-105].

Погоджуючись з думкою автора та поділяючи роздуми про віче Н. Полонської-Василенко [12, с. 218], можна констатувати, що в кращому випадку віче було корективом княжодружинного управління, але не самостійним виборчим органом демократичного впливу на суспільство!!

Практика племінних союзів, породжена родоплемінним устроєм життя, на думку ряду дослідників, знайшла своє відображення у певних рисах державного ладу звичаїв і права Київської Русі. З утворенням і зміцненням Київської держави принципи виборності набули загального характеру. Це - схильність до індивідуальної свободи, народовладдя у публічному житті (віче, вибір князя та укладання договору з ним), існування поряд з центральною владою місцевого самоврядування, зародки федеративного устрою (удільні князівства в межах однієї держави), тощо. Однак ці романтизовані уявлення виглядають дещо спрощеними у світлі сучасної історичної науки.

Київська Русь, як державне утворення, зазнавало впливу західної і східних цивілізацій. Останні мали патримоніальний характер, за яким державна влада, економічні ресурси - усе було монополією князя, який управляв суспільством за допомогою бюрократичного апарату.

Князь концентрував у своїх руках усю законодавчу та адміністративну владу. Крім князя, влада уособлювалася з радою бояр (дума) та зборами громадян (віче). Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденції у політичному устрої Русі. Демократичну сторону політичного устрою Київської Русі репрезентувало віче-збори громадян.

Упродовж віків становлення державності продовжували діяти народні збори окремих племен, але, як засвідчують літописи [13, с. 55, 44], особливого поширення вони набули у XI - XII ст. Очевидно, що-місце племінних народних зібрань поступово змінили віча головних міст окремих земель держави. Як уважав М. Володимирський-Буданов, першу епоху історії народних зібрань — племінну змінила друга епоха (IX-X ст), коли віче перебувало в процесі переходу до міського [14, с. 75 - 76]. Саме в той час для вирішення справ сходилися в головні міста земель жителі передмість, "кращі люди", "старці градські" на народні зібрання. У XI-ЧІІІ ст. ця форма влади набуває розвитку.

Судячи з літописів, скликання віча нерідко викликалися надзвичайними обставинами - зовнішніми загрозами, необхідністю покликання князя, його утвердження чи зміщення. Віче могло укладати з князем формальну угоду, згідно з якою князь зобов'язався не переступати традиційно встановлених меж своєї влади щодо віча, а останнє визнавало над собою його владу.

Питання, що обговорювалися на зборах громадян, стосувалися передусім організації війська та походів, укладання угод, розподілу посад у державі. Віче могло критикувати або схвалювати дії князя, але воно не могло здійснювати власну політику чи видавати закони.

Спосіб скликання народних зборів зазвичай літописці фіксують як "звонити вече", "созвонити вече". У Києві скликання віче часто відбувалося через глашатаїв ("бирючей"), а в ряді міст - Володимирі-Волинському, Полоцьку та інших тривалий час дзвонили у спеціальний вічовий дзвін.

Учасники віча вирішували свою долю і виконували волю віча. Хоча в той же час, відносно вищевикладеного, можна висловити дискусійні міркування. Саме життя русичів відбувалося в надзвичайно складних умовах державотворення, зміцнення й розширення території держави, постійної зовнішньої небезпеки, що не сприяло ні утвердженню сталих термінів скликання народних зібрань, ні виробленню процедури їх здійснення. Необхідно врахувати і те, що літописці здебільшого фіксували не моменти короткого мирного життя, а надзвичайні політичні події. Лише гіпотетично можна говорити про більш-менш періодичне скликання віч та "братчини", в дні великих релігійних свят. Про вічові зібрання ми дізнаємося переважно з літописів, де зафіксовані далеко не всі випадки скликання віче. Літописці, люди духовного звання, виховані на догматах Святого Письма й зразках візантійського абсолютизму, дивилися на князя як на єдиного носія влади, призначеного Богом [15, с. 155]. Можливо тому, прояви народовладдя рідше потрапляли на сторінки літописів, а якщо і потрапляли, то в центрі подій залишалися все ж князі.

Місцем вічових зібрань були площі біля головного храму міста, княжі двори чи "торговища", де могла вміститися значна кількість народу. За свідченням літописців, у Києві місцем зібрань був Ярославів двір, площа перед Софіївським собором.

У містах з розвиненими вічовими традиціями місце вічових зібрань спеціально облаштовувалося. Біля храму Святої Софії у Києві встановлювались лави. Таким чином, місце вічових зборів диктувалося характером цієї форми народовладства, незрозумілістю його представництва.

Викликає зацікавленість і склад віча. Ймовірно, що участь у вічових зборах розумілась у Давній Русі як право, яке належало усім вільним. Їх склад указувався спочатку за назвою племені (племен), а згодом - за назвою міста, землі. Право участі у вічі головного міста землі поширювалося і на жителів передмістя, інших мешканців землі. Тож загальною нормою порядку вічових рішень головного міста була підлеглисть їм населенню землі.

Як писав М. Довнар-Запольський, для віча не потрібно було певного числа його учасників. Зібрання й рішення вважалися легітимними, аби кількість була достатньою, щоб рішення могло бути прийнятим для всієї землі або підтримано за необхідності достатньою силою [116, с. 161.]

Літописці оповідають, що у вічових зборах за ініціативою князя брали участь і бояри, дружина, тисяцький, посадник, митрополит Києва, купці, "старці градські", а також смерди (Лавр. 1147р., Іпатіївськ. 1175 р).

Отже, у вічах брали участь представники майже усіх верств населення, хоча в літописах не вказується, у якому співвідношенні останні були представлені. Крім того, діяли обмеження: фізична можливість участі у віче і правоздатність. Судячи з літописів, вимагалось, щоб учасник віча був вільний і не перебував під батьківською опікою або в приватній залежності (закупи, холопи).

Право участі у народному зібранні не підкріплювалося обов'язком такої участі. Принаймні літописи про нього не згадують. Відомі випадки, коли на віче, що скликалася князем, ніхто не йшов.

Процедура вічових зібрань вироблялася протягом багатьох віків. Як форма прямого народовладдя, віче не відрізнялося складною процедурою, а останній не надавалось, як правило, суттєвого значення.

У літописах відсутні відомості відносно перевірки кількості і правомочності присутніх на віче. Хоча деякі з дослідників [17, 102] висловлюють думку, що перед початком віча проводилася фактична перевірка тих, хто з'явився, нам здається це малоімовірним.

За заведеним порядком той, хто скликав віче, оголошував предмет обговорення {18,с. 134}. Якщо віче збирав князь, то він відкривав зібрання, звертався до учасників віча в шанобливому тоні. Маємо і літописну згадку про головування митрополита на одному з віч у Києві (Лавр. 1047 р). У інших містах, в основному, головували на віче князі, посадники або тисяцькі, на стихійних народних обраннях й обговорення керували їх ініціатори.

Рішення на віче приймалося лише за умов одностайності, й можливо, переважною більшістю. Ймовірно, що більшість і меншість віча у разі розходжень використовувала всю силу доказів, і коли вони були вичерпані, за мовчазною згодою (незгодою) меншості затверджувалося пропоноване рішення, в якому закріплювалася загальна воля. Принаймні літописи нерідко підкреслюють саме цей момент, 'на всей воле', "а по всей воле"

(Іпатіївськ., 1146 р.). Мабуть, це було свідченням не стільки поваги вічових традицій, скільки давня звичка до колективістського характеру рішення.

Уважне вивчення літописних відомостей про вічові рішення переконує в неможливості вирізнити одностайне рішення від думки переважної більшості. Очевидь голоси і не рахувались. Як уважав М. Володимирський-Буданов, при приблизній рівності голосів робота віча тривала доти, поки було досягнуто узгодженого рішення [19, с. 26]. М. Дьяконов зазначає: якщо запропоноване рішення (схвалювалося багатьма і не було тих, хто заперечував, то це сприймалося як узгоджена думка усіх. Незгодні не наважувалися виступити проти більшості, а остання вважала себе такою, що може примусити незгодних приєднатися до пропонованого рішення. [20, с. 126].

Рішення віча могло бути й переглянуто, навіть після клятви, але самим віче 1146 кияни, закликаючи Ізяслава Мстиславовича і переступаючи "хрестолоцілування" Всеволоду Олеговичу, так мотивували своє нове рішення: "не хошем быти, аки в задничи". Постанову Белгородського віча 997 року теж було змінено за пропозицію старця, не присутнього на віче. Для тих часів такі випадки були не поодинокі, але для зміни рішення обов'язково були вагомі, частіше – надзвичайні обставини, що змінювалися.

Таким чином, літописні дані, хоч і дуже скупі, але все ж характеризують віче в Київській Русі як верховний орган влади, котрий продовжував розвиватися разом з княжою владою. Вічові зібрання були складовою частиною державного механізму, «які вирішували кардинальні проблеми соціально-політичного життя держави.

Віче у Київській Русі не набуло таких форм, як в Новгороді чи Пскові. Воно не мало визначеної компетенції, порядку скликання, не вівся підрахунок голосів.

Право брати участь у вічових сходах мали всі глави сімей, хоча фактично на них панувала купецька знать, яка перетворювала їх на арену міжфракційних суперечок.

Елементи демократизму, згідно з сучасним його розумінням науковцями, у суспільно-політичній практиці Київської Русі були невиразні, а публічна влада не набула парламентських

форм. Демократичний потенціал держави залишався незначним навіть тоді, коли Галицько-Волинське князівство перетворилося на могутню державу, модель управління якої відповідала тогочасним європейським зразкам, а суспільне життя з часом акумулювало елементи Магдебурського права та західної юридичної практики. Як і в інших землях Русі, в Галицько-Волинському князівстві діяло віче, хоча не отримало великого впливу на політичне життя, не мало чітко визначеної компетенції та регламенту роботи.

Незважаючи на розвиток елементарних виборчих традицій на Русі, їх теоретичне осмислення явно відставало. Політична думка епохи становлення й розвитку давньоруської держави зафіксована у таких визначних пам'ятках культури, як "Руська Правда" Ярослава Мудрого (1015-1016; 1072)), "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона (1037 - 1050 рр. "Ізборник" Святослава Ярославовича (1076 р.), "Повчання дітям" Володимира Мономаха (1099 р.), "Повість минулих літ" (1113 р.), "Слово о полку Ігоревім" (1185 р.), "Слово про загибель Руської землі" (1230 р.) та інших. Ці твори б: джерелом для поглиблення знань про реальний процес суспільно-політичного життя наших пращурів. Вони вказують на давні витоки української ментальності й звичаєвого права, ідо дійшли до нас крізь віки. Для суспільно-політичної думки часів Київської Русі були характерні патріотизм, гуманізм, збереження державної єдності, уболівання за долю країни у зв'язку з міжкняжими розбратами, татарською навалою та іншими трагічними подіями.

Однак, на мою думку, немає підстав вести мову про систематичний розвиток у Київській Русі політичної і правової теорії відносно виборів. Як і в більшості середньовічних держав, у ній було відсутнє науково-теоретичне осмислення понять людської свободи, народовладдя. Вживання терміна "політика", "право" стосовно процесів, що відбувалися у Київській державі, дуже умовне: політики та права в їх демократичному розумінні у ній не існувало. Натомість діяло воєнізоване князівське державне правління, яке спиралося передусім на силу, а не на право. Ні християнство, навіть не мораль, а тим паче не правові норми не стали на Русі тією основою, яка б забезпечувала стабільне функціонування органів народовладдя.

У середині XII ст. Київська Русь стрімко занурюється у вир феодалної роздробленості, яка настала не раптово, а була логічним і неминучим наслідком соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства. І не лише, давньоруського, а й людського взагалі. Майже всі європейські народи пройшли через цей етап власної еволюції, коли недавно створена держава втрачала колишню єдність, розпадалася. На подальший хід історичних подій вплинула навала монголо-татар 1223 р., Ш7р. падіння Києва 1240 р. У Давній Русі встановилося тяжке й виснажливе ярмо ординських ханів.

Література

1. Сергеевич В.И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. - М., 1867.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обор истории русекого права. - Ростов-на-Дону, 1996.
3. Алексеев В. Народовластие в Древней Руси. - Ростов-на-Дону. - 1904. - С. 38; Довнар-Запольский М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. - М., 1906. - С. 5; Дьяконов М. Очерки общественюго и государственного строя Древней Руси. - 4-е изд-СПб., 1912.-СІ 16.
4. Довнар-Запольський М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. - М.,1906- С. 27
5. Костомаров Н.И. Исторические монографии. Исследования. - Т.УІІ. - Ч. ІІ. Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова Вятки). - СПб., 1886.-С. 5.
6. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. - Прага, 1923. - С. 148-151. Чубатий М. Огляд історії українського народу: історія джерел та державного права. - К., 1994. - С. 55-61; Лашенко Р. Лекції по історії українського права. - К., 1998. - С. 98-99; Федорів С. Вічова спадщина стародавньої Русі // Хроніка 2000. - Вип. 27-28. - К., 1998. - С. 59-60.
7. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. - К., 1990. - С. 111.
8. Грушевський М.С. Історія України - Русі: В 11 т., 12 кн. - К., 1993. - Т.3. - С. 210.
9. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення. - К., 1995. - С. 98; Панюк Л., Режик М. Історія становлення української державності. - Л., 1995. - С. 10; Власть народа. Украинский

- парламентаризм от Вече Кяевской Руси до Верховной Ради України. - 1997. - №1-2 (3-4). – С.7; Федоренко Г.О Передісторія українського парламентаризму / Державно-правова форма в Україні. - К., 1997. - С.183; Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду. - К., 2000. - С.42-43; Єрмолов В. Віче Київській Русі - важлива складова державного механізму //Право України. - 2001. № 1. – С.136-141 та інші.
10. Журавський В.С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму: Автореф. дис докт. юрид. наук. - Одеса, 2001.- С. 10.
  11. Вілкул Т.Л. Віче в Київській Русі в другій половині XI - XIII ст. / Рукопис дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук. - Інститут історії НАН України -К., 2001.-С.99-105.
  12. Полянська-Василенко Н. Історія України. - К.: Либідь, 1992. - С. 218.
  13. Полиное собрание русеких летописей. Т.1 Лаврентьевская летопись. - М., 1997. - С 58, Т 2. Ипатьевская летопись. - 2-е изд. - СПб., 1998. - С.44.
  14. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русекого права. - Ростов-на-Дону. 1996.
  15. Див.: Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. - М., 1980.
  16. Довнар-Запольский М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. - М., 1906.-С.16.
  17. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. - К., 1998. - С. 102.
  18. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – 4-е изд. – СПб., 1912. – С. 134.